

РАЗВИТИЕ НА ИНИЦИАТИВНОСТ ПРИ ДЕЦА И МЛАДЕЖИ С ТЕЖКИ НАРУШЕНИЯ В РЕЗИДЕНТНИТЕ УСЛУГИ

Десислава Попова

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Резюме. Настоящата статия е насочена към изследване въпросите за подкрепата на деца и младежи с тежки увреждания в резидентните услуги в България. Предложен е кратък анализ на видовете подкрепа, разписан в нормативната база и съотнесен с данни от научни изследвания. Представени са резултати от експериментално взаимодействие, включващо апробиране на Програма за групова работа в разглежданите услуги. Предвид спецификите на целевата група, използваният за регистриране на резултатите метод е прякото наблюдение. Проследени са показателите „инициативност в дейностите“ и „инициативност в общуването“. Основни изводи са: повишаване на инициативността за групата, като цяло; понижаване на инициативността в общуването за по-голяма част от участниците.

Ключови думи: деца и младежи с увреждания; инициативност; резидентни услуги; алтернативна комуникация

В рамките на европейските и националните политики за развитие и обучение на деца и младежи с увреждания през последните години ясно се наблюдава тенденция към оптимизиране на процеса, „отваряне“ на институциите и специалистите към алтернативни подходи и стремеж към адекватно включване в социалната общност. За съжаление, в нашата страна все още липсват достатъчно научни данни за влиянието на конкретни методи и техники върху отделните компоненти от социалното развитие, както и върху личността, като цяло. Една от целевите групи, които най-често остават изолирани от тези процеси, са децата и младежите с множество нарушения, лишени от родителска грижа, имащи нужда от постоянна подкрепа в обгрижването и самостоятелността.

През 2015 г. благодарение реализирането на редица проекти, най-всеобхватен от които е проектът „Детство за всички“, са закрити всички институции за отглеждане на деца и младежи с увреждания в България, а потребителите са прехвърлени в нов тип услуги – т.нар. Центрове за настаняване от

семеен тип (ЦНСТ). Този акт е част от цялостния процес на деинституционализация, по който върви нашата страна, с основна цел осигуряване на постоянна, семейна или близка до семейната среда за всяко дете. В смисъла на реалната деинституционализация обаче, най-важната работа е свързана не със самото преместване, а с последвалата подкрепа, оказвана на потребителите в новите условия на алтернативна резидентна грижа (Vanova, 2010: 4).

В контекста на гореизложеното бе реализирано научно изследване с основна цел проучване на методите за подкрепа в резидентните услуги за деца и младежи с увреждания и апробиране на Програма за групов работен с тях, в основата на която стоят алтернативни подходи за взаимодействие и комуникация. Настоящата статия описва част от направените констатации с акцент върху развитието на инициативността в поведението и общуването на потребителите.

Според нормативната база¹⁾ и анализите при осъществяване на деинституционализацията, като основни цели на планираната подкрепа в новите услуги са изведени минимизирането на последствията от институционализацията и нарушението и предоставяне на равен достъп за социален живот на хората с увреждания чрез осигуряване на качество на грижата в рамките на ЦНСТ (Soltsgivar, Parmakova & Papancheva, 2012: 5).

Процесът на решение за предоставяне на конкретен вид подкрепа в резидентните услуги стартира с осъществяването на специализирана, индивидуализирана оценка на потребностите на всеки един потребител в отговор на едно от основните права на хората с увреждания, залегнали в Закона за хората с увреждания, а именно правото на комплексна преценка на нуждите и ресурсите на индивида (ЗХУ, чл. 20, ал.1). На базата на тази специализирана оценка следва разработването на План за грижа (Индивидуален план) с подробно разписани конкретни дейности на интервенция по нормативно зададени области – Методическо ръководство за условията и реда за предоставяне на социалната услуга ЦНСТДМ, стандарт 2. Именно тези дейности задават рамката и на подкрепата на индивидите, основаваща се на техните силни страни, затруднения, индивидуален потенциал и ресурси на общността с крайна цел осигуряване на по-добро качество на живот, достойнство и отговорност – Закон за социално подпомагане, Допълнителни разпоредби, т. 9.

За целите на настоящата статия подкрепата ще бъде разгледана чрез общо представяне на четири основни области на развитие: самообслужване и битови умения, образование, социални умения, комуникация.

Приложението на подкрепата при децата и младежите с тежки увреждания по отношение на първата сфера – самообслужване и битови умения, следва да се реализира под формата на непрекъснат процес на създаване на възможности и обучение в конкретните умения. Ефективността от подобни дейности е пряко свързана с индивидуалните възможности на

индивидите, с усилията, полагани от страна на специалистите, и с подбора на методи за тяхното реализиране. В рамките на ЦНСТДМУ подобен тип подкрепа се реализира в естествената среда на ежедневните дейности и би следвало да се поощрява включването на всеки потребител в посочените приоритетни направления според индивидуалните му способности. В собствено изследване, осъществено под формата на анкетно проучване, насочено към ръководителите на ЦНСТДМУ в цялата страна, получените данни показват ангажираност с този тип подкрепа в рамките на самата институция при 100% от анкетираните. Предпочитаният подход е индивидуалната работа с всеки един настанен, отговарящо на потребността от строго специфициране на подкрепата според ресурсите и затрудненията на индивидите (Popova, 2017: 255 – 256).

Паралелно с развитието на самообслужването и битовите умения в рамките на ЦНСТДМУ следва да бъдат задоволени и образователните потребности на децата и младежите. По отношение на дейността на резидентните услуги в това направление, тя може да се анализира в две плоскости. На първо място е подкрепата при включване в системата на държавното образование чрез изпълнението на редица действия, описани в Закона за предучилищно и училищно образование и в Наредбата за приобщаващо образование при липсата на дискриминативни нагласи и действия, свързани с нарушението или социалния статус на потребителите. На второ място е задължението на екипа на услугата да подпомага настанените за преодоляване на свързаните с образователния процес затруднения. При изпълнението на посочените ангажименти следва да се спазва индивидуалният принцип за работа, особено предвид разнородните степени на развитие на когнитивните процеси при отделните видове нарушения и във връзка с личната история на всеки един индивид.

Дейностите за подпомагане на образователното развитие в рамките на ЦНСТДМУ се реализират както в ежедневието, така и в специално организирани занятия с индивидуален или групов характер. Данните от цитираното по-горе собствено изследване посочват най-слабо застъпничество на образователното направление в подкрепата на потребителите в сравнение с останалите три направления – битови, социални и комуникативни умения (Popova, 2017: 255). Подобни резултати се съотнасят с принципите за работа с хора с увреждания, според които приоритетни следва да бъдат практическите умения за самостоятелен живот и включване в общността.

Развитието на социалните умения е следващият важен елемент в системата за подкрепа на децата и младежите с увреждания в рамките на резидентните услуги. Направлението има множество измерения, включващи работа по усъвършенстването на личностни качества, подпомагане изграждането на качествени връзки с други индивиди и с общността,

усъвършенстване познанията и разбирането на другия и аспектите на взаимоотношението с него. В този смисъл, интервенцията следва да бъде поетапна и да стартира от нивото на настоящите възможности според отделните случаи. Така развитието на социални умения придобива облика на многоаспектна работа, при която в рамките на индивидуалния подход се преследват обществени цели. За постигането на тези цели съответно е необходимо осигуряването на достъп до подходяща социална среда, в рамките на която да бъдат усвоявани и тренирани определените умения. Данните от цитираното анкетно проучване обаче посочват, че дейностите, свързани с развитието на социални умения, се реализират преимуществено в рамките на самата институция (Порова, 2017, 255 – 256), което ограничава до голяма степен реалистичността на тези дейности, като ги „затваря“ в изкуствена защитена среда.

Тясно свързана със социалните умения и успехи е и сферата на развитие на комуникативните способности. Комуникацията, като процес, е базова за осъществяване на подкрепата в нейната цялост. В тази връзка, работата по развитието на общуването при децата и младежите с тежки увреждания е сериозно предизвикателство, което стои пред ангажираните в този процес специалисти. При голяма част от потребителите на разглежданите резидентни услуги липсват говорни умения и познание за естеството на комуникативния процес (Порова, 2018: 34). В тази връзка, подкрепата в рамките на съответните институции следва да се реализира по специфични методи, отговарящи на потребностите на тези индивиди и включващи приоритетно невербални средства за общуване. Подобна подкрепа може да бъде оказана единствено след качествена подготовка на самите специалисти по темата за разработване и прилагане на конкретни техники. Собствено проучване сред услугите в България сочи високо ниво на употреба на невербални комуникативни средства, внедрени в ежедневието на потребителите, но същевременно много нисък процент на обучени за това специалисти (Порова, 2018: 35 – 36).

Описаните сфери на подкрепа в рамките на ЦНСТДМУ се реализират в две основни форми – индивидуална и груповая, които се регламентират при индивидуалната оценка на всеки потребител – Методическо ръководство за условията и реда за предоставяне на социалната услуга ЦНСТДМУ, Стандарт 8. Посочените форми имат своите предимства и недостатъци в най-общ план. Индивидуалната работа се характеризира с по-голяма възможност за специфициране на техниките и методите за интервенция, така че да отговарят на конкретните възможности и нужди на отделния потребител. Тя осигурява достатъчно пространство за разгръщане на потенциала на индивида, за осъществяване на по-голямо количество целенасочени дейности, свързани с този потенциал. В рамките на индивидуалната среща е

улеснен процесът на организация на пространството и се обръща достатъчно внимание, необходимо за оптимизиране на резултатите. Същевременно, индивидуалната форма ограничава възможността за усвояване и трениране на специфични умения, характерни за взаимодействието между хората, поради липсата на разнообразни социални контакти в процеса на нейното реализиране. В този смисъл се поражда риск от затвърждаване на стратегии, релевантни само и единствено за връзката с конкретния специалист, и се затруднява прехвърлянето им към разнообразието от реални ситуации в ежедневието. Груповата работа, от своя страна, осигурява именно тези разнообразни условия, с помощта на които дадено поведение може да се мултиплицира при различни обстоятелства. Тя създава възможност за проследяване на редица поведенчески стилове в лицето на останалите членове на групата, сравняване и подбор на личните такива при наличие на умения за това. В рамките на разглежданата целева група обаче груповата форма придобива своята специфика от гледна точка на твърде индивидуализираните потребности на всеки присъстващ. Това изисква достатъчно добре развити професионални умения за съобразяване с личните качества на отделните участници в рамките на по-голямата група. От тази гледна точка, груповото взаимодействие ограничава възможността за предоставяне на персонално внимание и акцент върху точно определено качество или умение за точно определен индивид.

Имайки предвид изброените позитиви и негативи на двете форми за подкрепа в рамките на ЦНСТДМУ, може да се обобщи необходимостта от реализиране на всяка една от тях с цел компенсиране на ограниченията и максимизиране на възможностите. Така организацията на целенасочената работа в ежедневието на услугите следва да бъде достатъчно разнообразна, но и достатъчно целенасочена. Дейностите, прилагани в индивидуални срещи, е наложително да се съгласуват с тези, осъществявани в груповата интервенция, и обратно. Не на последно място, съобразяването с потенциала на екипа, ситуативните параметри и материалната обезпеченост също се оказват от съществено значение при избора и реализирането на отделните форми на подкрепа.

Според философията на деинституционализацията в България подкрепа в резидентните услуги от типа на ЦНСТ за деца и младежи с увреждания следва да бъде ангажимент не само на работещите в самата услуга, а и на специалистите от външни социални услуги в общността. В този смисъл е заложеното и в нормативната уредба изискване за позициониране на новите центрове в населени места, където съществуват такъв вид външни услуги, които биха могли да отговорят на потребностите на настанените (Методическо ръководство за условията и реда за предоставяне на социалната услуга ЦНСТДМ, Принципи). Същевременно се указва и необходимостта от извеж-

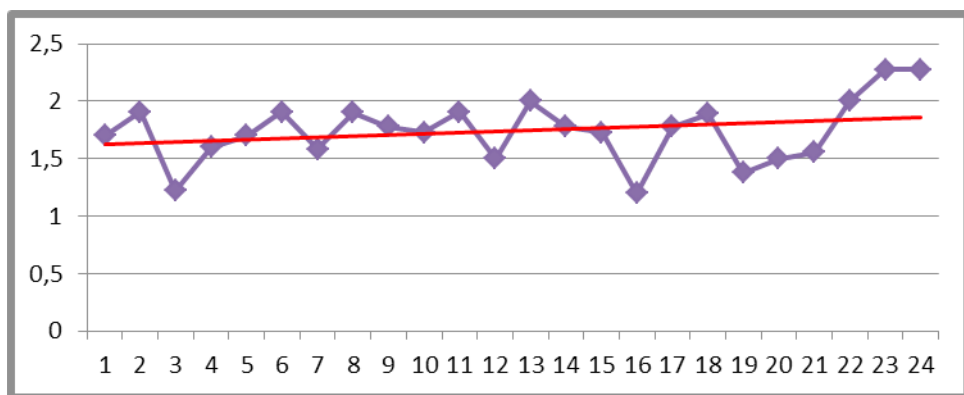
дане на потребителите от мястото за живее при ползването на тези външни специалисти, ако здравословното им състояние позволява това. Целта на подобен вид условие е разширяването на социалните контакти и житейския опит на децата и младежите и минимизиране на риска от изолация в затворен тип институции. Собствено изследване обаче посочва приоритетно осъществяване на подкрепата, както индивидуалната, така и груповата, вътре в самите услуги (Popova, 2017: 255 – 256).

Основавайки се на нормативния анализ, анализа на научната литература и резултатите от собствено изследване за необходимостта от конкретна подкрепа в ЦНСТДМУ, е осъществено експериментално взаимодействие, чрез което са проследени тенденциите в промяната на проследяваните показатели, свързани със социалното и комуникативното поведение на участниците. Изследването е реализирано в група от 12 деца и младежи с тежки нарушения, настанени в ЦНСТДМУ – Велико Търново. Стойностите на показателите са засечени чрез пряко, невключено наблюдение. Основна цел на представеното изследване е да се проследи влиянието на конкретни техники за групова работа, включващи невербални комуникативни елементи, върху инициативността на включените лица. Поставената работна хипотеза гласи, че ако се предоставят достъпни модели за комуникация в рамките на груповото взаимодействие с деца и младежи с тежки нарушения, то ще се повиши тяхната инициативност при осъществяване на дейностите и при общуването с другите участници. Получените данни са обработени чрез статистически процедури за проследяване на тенденции и рангова корелация на Кендал.

Експерименталното взаимодействие е реализирано в рамките на 6 месеца (24 занятия за периода януари – юни 2018 г.) по предварително подготвена Програма и от обучен екип. В основата на Програмата са заложили базови техники и методи за употреба на невербални комуникативни системи – визуален график, традиционни дейности за поздрав, употреба на жестове, визуализиране на социални и функционални думи, функционален отговор на проявено комуникативно поведение, разнообразие от комуникативни партньори (Enderby, Judge, Creer & John, 2013; Bogdanova, 2012; Frost & Bondy, 2002). Реализирането на дейностите е проведено при спазване на съществени принципи за работа с деца и младежи с тежки нарушения, а именно доброволно участие, гъвкавост, уважение към личността, вариативност, индивидуален подход, толерантност, достъпност, практичност, поэтапност и т.н. (Kuteva, 2000; Tsvetkova-Arsova, 2015; Rangelova & Mehandzhyska, 2009; Matanova, 2016; Isayev, 2003; Levterova-Gadzhlova, 2002; Vogindrukas & Sherat, 2009).

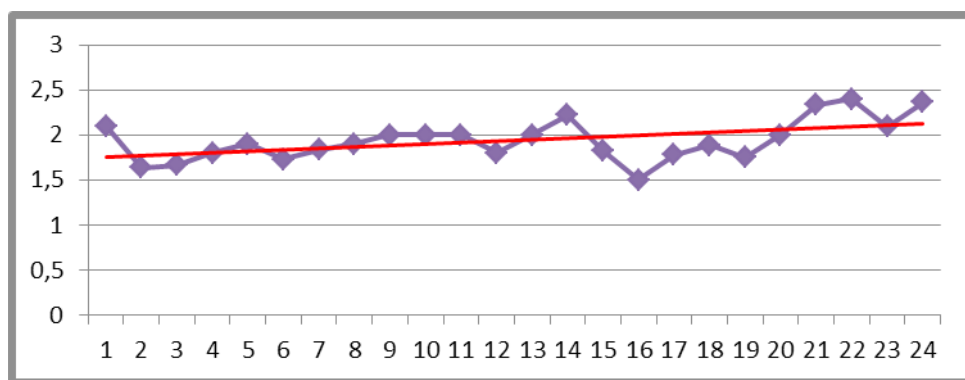
Обработката на стойностите на изследваните показатели за цялата група в края на експерименталното взаимодействие показва следните резултати:

– налице е тенденция към повишаване на инициативността в дейностите с течение на времето, през което се предлагат конкретните занятия (фиг. 1);

Фигура 1. Тенденция за изменението на показателя „Инициативност в дейностите“ във времето за цялата група

– налице е тенденция за повишаване на инициативността в общуването с течение на времето на реализиране на дейностите (фиг. 2).

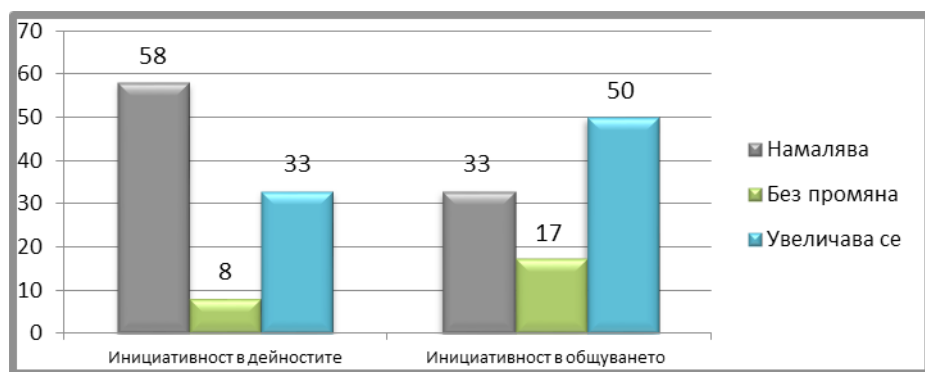

Фигура 2. Тенденция за изменението на показателя „Инициативност в общуването“ във времето за цялата група

Инициативността е признак на целенасоченост на действията, което говори за повишено качество на реализиране процесите на включване в дейности и общуване. Тя изисква по-високо развити социални умения

в сравнение с тези, необходими за отговор на външна провокация. Така представените данни свидетелстват за случване, макар и минимално, на този процес вследствие от реализирането на принципите на Програмата. Важен фактор за наличието на подобна тенденция е и осигуряването на възможност и пространство за инициативност на участниците в рамките на предлаганите дейности чрез целенасочен подбор и организация на включените игри.

Предвид специфичния характер на целевата група и необходимостта от строго индивидуален подход в работата и изследванията, е осъществена допълнителна обработка на резултатите на база тенденциите за изменение на показателите при всеки един участник в експеримента. Оформени са три основни групи – наблюдава се тенденция за повишаване, липсва промяна и се наблюдава тенденция за понижаване проявата на дадения показател. Резултатите от така представената обработка са онагледени на фиг. 3.

Фигура 3. Разпределение на участниците според тенденциите в изменението на показателите (в %)

От представените на фигурата резултати е видим по-големият брой участници, при които инициативността в общуването намалява с течение на времето, което не кореспондира с тенденциите, получени по отношение на цялата група. Разликата в данните може да бъде обяснена с по-значимото увеличение на показателя при конкретни участници за сметка на техния брой, което увеличение дава отражение на средните стойности на цялата група. Подобни резултати дават основание да се предположи, че прилаганите методи и принципи на работа по Програмата стимулират инициативността при по-малка част от целевата група, но при тези участници, при които работят, дават значителни резултати. В този смисъл, и особено предвид

спецификата на целевата група, предложената Програма не би следвало да се приема като универсално средство, а като подкрепяща работата на специалистите по отношение на определени представители на разглежданата популация.

В рамките на експерименталното изследване е анализирано и влияние-то на нивото на речево развитие на участниците върху тенденциите в измене-нията на проследяваните показатели чрез разграничаване на три групи – неречеви, използващи изолирани думи и използващи фрази и изречения. Резултатите са обработени чрез рангова корелация на Кендал и са предста-вени в таблица 1.

Таблица 1. Рангова корелация на Кендал между тенденциите в изменението на показателите и нивото на речево развитие ($p < 0,05$)

	Инициативност в дейностите	Инициативност в общуването
Реч	0,23	0,11

Стойностите в таблица 1 показват липсата на значима корелация между нивото на речево развитие на участниците и тенденциите в промяната на проследяваните показатели. В тази връзка, може да се хипотезира, че резултатите от предлаганата Програма не зависят от речевите способности на включените изследвани лица, т.е. предложените дейности биха могли да се реализират успешно както с индивиди без речева продукция, така и с такива, които имат определено ниво на говорни способности. Един от принципите, заложен в Програмата, е именно осигуряването на възможност за активно включване на конкретния участник чрез индивидуализиране степента на трудност при изпълнение на конкретна задача. Това е релевантно и по отношение на речевата продукция – при изследваните лица, които имат реч, целта е усъвършенстване на тази реч, а при изследваните лица, при които липсва говор – замяна с алтернативно средство за комуникация.

Представените резултати от направеното експериментално изследване частично потвърждават предварително поставената хипотеза. По отношение на цялата група се наблюдава тенденция към повишаване на инициативността в дейностите и общуването, докато при по-целенасочен индивидуален анализ се демонстрира по-голям брой участници, при които инициативността в общуването намалява. Допълнителните проучвания сочат липсата на значимо влияние на говорното развитие на участниците върху проявената от тях инициативност по време на реализираните занятия. Представените анализи дават някои хипотези за обяснение на получените данни, но за осъществяване на по-голяма обективност би следвало те да се потвърдят или отхвърлят чрез нови научни изследвания.

Направеният теоретичен анализ, подкрепен от данните от различни изследвания, насочва към редица изводи и насоки за бъдещо оптимизиране процеса на подкрепа на децата и младежите с увреждания в резидентните услуги. За да има по-добра грижа за потребителите, е необходимо, на първо място, кадрово обезпечаване и запознаване на персонала с традиционни и алтернативни подходи за взаимодействие. Предложената Програма за груповата работа, разработена на основата на алтернативните комуникативни системи, е само малка част от възможностите, които биха могли да се предложат на услугите. Както посочват резултатите от експерименталното изследване, тя не може да обслужи всички потребители, следователно е необходимо процесът на търсене на нови, индивидуализирани средства за подкрепа да бъде непрекъснат. Същевременно, за по-пълноценно изграждане на новата система за подкрепа на разглежданата целева група е необходимо регулярно споделяне на опит не само сред пряко ангажираните в сферата участници, а и сред бъдещите специалисти, и особено сред широката общественост. Само чрез достатъчна и реалистична информираност би могла да се осигури така важната основа от обществена подкрепа, необходима за пълно реализиране на процеса на деинституционализация чрез пълноправно място на всеки индивид с увреждания в социалния живот на страната ни.

БЕЛЕЖКИ

1. При анализа е използвана следната нормативна база:

- Закон за предучилищното и училищното образование. Обн. ДВ. бр. 79 от 13.10.2015 г., в сила от 01.08.2016 г., последни изменения, ДВ, бр. 108 от 29.12.2018 г.;
- Закон за социално подпомагане. Обн., ДВ, бр. 56 от 19.05.1998 г., последни изменения, бр. 105 от 18.12.2018 г., в сила от 01.01.2019 г.;
- Закон за хората с увреждания, Обн., ДВ, бр. 105 от 18.12.2018 г., в сила от 01.01.2019 г.;
- Конвенция за правата на хората с увреждания. Ратифицирана със закон, приет от 41-вото НС на 26.01.2012 г. – ДВ, бр. 12 от 10.02.2012 г. Издадена от Министерството на труда и социалната политика, обн., ДВ, бр. 37 от 15.05.2012 г., в сила от 21.04.2012 г.;
- Методическо ръководство за условията и реда за предоставяне на социалната услуга „Център за настаняване от семеен тип за деца и младежи“, София, 2014.;
- Наредба за критериите и стандартите за социални услуги за деца, Приета с ПМС № 256 от 7.11.2003 г., обн., ДВ, бр. 102 от 21.11.2003 г., в сила от 21.11.2003 г., последни изменения, бр. 7 от 21.01.2011 г.;

- Наредба за приобщаващото образование. Обн., ДВ, бр. 86 от 27.10.2017 г., в сила от 27.10.2017 г.
- Национална стратегия „Визия за деинституционализация на децата в Република България“, 2009;
- Правилник за прилагане на Закона за социално подпомагане. Приет с ПМС №243 от 05.11.1998 г., обн., ДВ, бр. 133 от 11.11.1998 г., в сила от 01.11.1998 г., последни изменения, бр. 89 от 07.11.2017 г., в сила от 01.01.2018 г.

ЛИТЕРАТУРА

- Банова, В. (2010). Въпросът за психичното страдание в процеса на деинституционализация: възможни решения и отговори. В: *Сборник с материали в подкрепа на въвеждането на интегриран здравно-психологически и социален подход в работата с деца с психични страдания и техните семейства*. София: Алфа тандем.
- Богданова, М. (2012). *Жестомимика и Макатон – мостът към детето със специфични потребности*. София: Св. Климент Охридски.
- Вогиндрукас, Я. & Шерат, Д. (2009). *Ръководство за възпитание на деца с дифузни смущения в развитието*. София: ЛЦР.
- Enderby, P., Judge, S., Creer, S. & John, A. (2013). *Beyoung the Anecdote. Examining the need for and provision of AAC in the United Kingdom*.
- Frost, L. & Bondy, A. (2002). *The Picture Exchange Communication System. Training Manual*. USA: Pyramid Educational Consultants.
- Исаев, Д. Н. (2003). Умствена отсталост у детей и подростков. *Речь*, 6.
- Кутева, В. (2000). *Педагогика*. Велико Търново: Св. св. Кирил и Методий.
- Левтерова-Гаджалова, Д. (2002). *Актуални проблеми на специалното образование*. Пловдив: Пловдивски университет.
- Матанова, В. (2016). *Детска невропсихология. Нарушения на ексекутивните функции*. Варна: Стено.
- Попова, Д. (2018). *Прилагане на алтернативни комуникативни системи и техники в резидентните услуги за деца и младежи с увреждания в България*. В. Търново: Св. св. Кирил и Методий.
- Попова, Д. (2017). Социалнопедагогическа подкрепа в Центровете за настаняване от семеен тип за деца и младежи с увреждания в България (249 – 258). В: *Педагогическото образование – традиции и съвременност*. В. Търново: Св. св. Кирил и Методий.
- Рангелова, Е. & Механджийска, Г. (2009). *Методи на социална работа*. Габрово: ЕКС-ПРЕС.

- Солцгивър, Л., Пармакова, М. & Папанчева, И. (2012). *Създаване на нови хоризонти: споделяне на опита на фондация „Сийдър“ от закриването на дома за деца и младежи с увреждания в Горна Козница*.
Цветкова-Арсова, М. (2015). *Педагогика на деца и ученици с множествено увреждания*. София: Феномен.

REFERENCES

- Banova, V. (2010). Vaprosat za psihichното stradanie v protsesa na deinstitutionalizatsiya: vazmozhni resheniya i otgovori (ss. 3 – 12). V: *Sbornik s materialy v podkrepa na vvezhdaneto na integriran zdravno-psihologichesk i sotsialen podhod v rabotata s detsa s psihichni stradanija i tehните semeystva*. Sofia: Alfa tandem.
- Bogdanova, M. (2012). *Zhestomimika i Makaton – mosta kam deteto sas spetsifichni potrebnosti*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski.
- Enderby, P., Judge, S., Creer, S. & John, A. (2013). *Beyoung the Anecdote. Examining the need for and provision of AAC in the United Kingdom*.
- Frost, L. & Bondy, A. (2002). *The Picture Exchange Communication System*. USA: Pyramid Educational Consultants.
- Isayev, D.N. (2003). Umstvenaya otstalost' u detey i podrostkov. *Rech*, 6.
- Kuteva, V. (2000). *Pedagogika*. Veliko Tarnovo: Sv. Sv. Kiril i Metodiy.
- Levtterova-Gadzhelova, D. (2002). *Aktualni problemi na spetsialnoto obrazovanie*. Plovdiv: Plovdivski universitet.
- Matanova, V. (2016). *Detska nevropsihiologiya. Narusheniya na ekzekutivnite funktsii*. Varna: Steno.
- Popova, D. (2018). *Prilagane na alternativni komunikativni sistemi i tehniki v rezidentnite usluzhi za detsa i mladezhi s uvvezhdaniya v Balgariya*. V. Tarnovo: Sv. sv. Kiril i Metodiy.
- Popova, D. (2017). *Sotsialnopedagogicheska podkrepa v Tsentrovete za nastanyavane ot semeen tip za detsa i mladezhi s uvvezhdaniya v Balgariya*. V: *Pedagogicheskoto obrazovanie – traditsii i savremennost: Mezhdunarodna nauchna konferentsiya*. V. Tarnovo: Sv. sv. Kiril i Metodiy.
- Rangelova, E. & Mehandzhiyska, G. (2009). *Metodi na sotsialna rabota*. Gabrovo: EKS-PRES.
- Soltsgivar, L., Parmakova, M. & Papancheva, I. (2012). *Sazdavane na novi horizonti: Spodelyane na opita na fondatsiya „Siydar“ ot zakrivaneto na doma za detsa i mladezhi s uvvezhdaniya v Gorna Koznitsa*.
- Tsvetkova-Arsova, M. (2015). *Pedagogika na detsa i uchenitsi s mnozhestvo uvvezhdaniya*. Sofia: Fenomen.
- Vogindrukas, Ya. & Sherat, D. (2009). *Rakovodstvo za vazpitanie na detsa s difuzni smushteniya v razvitiето*. Sofia: LTSR.

DEVELOPING INITIATIVE FOR CHILDREN AND YOUTH WITH SEVERE DISABILITIES IN RESIDENTIAL SERVICES

Abstract. This article is aimed at exploring the issues of support for children and young people with severe disabilities in residential services in Bulgaria. A brief analysis of the types of support is proposed, based on the legal framework and the research data. Results from the experimental interaction are presented, including a Program for group work in the services under review. Given the specifics of the target group, the method used to register results is direct observation. The “initiative in activities” and “initiative in communication” indicators are observed. The main conclusions are: increase in the initiative for the group as a whole is observed; reduction of the communication initiative for the majority of participants.

Keywords: children and young people with disabilities; initiative; residential services; alternative communication

✉ **Dr. Desislava Popova, Assist. Prof.**

ORCID ID: 0000-0001-5677-8338

St. Cyril and st. Methodius University of Veliko Tarnovo

Veliko Turnovo, Bulgaria

E-mail: d.a.popova@ts.uni-vt.bg